

P.J. Blok, *De godsdienst van Willem van Oranje*, in Idem, *Verspreide Studiën op het Gebied der Geschiedenis*, Groningen: J.B. Wolters, 1903, pp. 126-153.
(Digitale editie Dr. G.W. Drost, 2009)

Dit artikel is OCR gescand én gecontroleerd. Slechts de spelling is enigszins gemoderniseerd. De 4e naamvals n en de "ouderwetse" sch zijn weggelaten. Deze PDF-versie is gratis te downloaden. Wie een eigen applicatie wil in een MS Access database (bijv. met een extra kolom voor eigen aantekeningen en/of kolom voor het plakken van hyperlinks) neme [contact](#) op.

In de regel is het gemoedsleven van anderen voor ons zo niet een gesloten boek dan toch een boek, waarvan slechts een enkele bladzijde ons ter ontcijfering wordt geopend; schuchter trekt zich bij de eerste aanraking van buiten de ziel terug in de diepste schuilhoeken van het binnenste, als gevoelde zij, dat de samenhang onzer innigste overtuigingen een ander dikwijls onlogisch zou toeschijnen. Vooral in tijden als de onze, waarin de meningen op godsdienstig gebied zo ver uiteenlopen, tracht men dikwijls het gemoedsleven met een dichte sluier te overdekken, bevreesd als men is voor de onbescheidene, die misschien met spottend oog de heiligste gevoelens zou kunnen ontwijden, zonder enige eerbied voor datgene, waarvoor een godsdienstig mens in ootmoed zich nederbuigt. Inderdaad, wie onzer zou het wagen tegen de zin van zijn medemens binnen te willen dringen in die zo zorgvuldig verborgen kring van denkbeelden, tenzij een heilig recht van bloedverwantschap of genegenheid de afsluiting doet verbreken?

Maar er zijn mensen, ten opzichte van wie deze redenering niet opgaat, die zulk een grote invloed hebben geïjverd op hun omgeving, op de maatschappij in het algemeen, dat zij als het ware „gemeen goed" geworden zijn, dat men hen noodzakelijk moet kennen, de beweegredenen tot hun handelingen moet trachten te ontdekken, om hun werkzaamheid beter te begrijpen of hun werk beter te beoordelen, en wel omdat het oordeel over hun persoonlijkheid zo nauw samenhangt met dat over de waarde van hun

127

arbeid. Voor de heroën der mensheid is de maat der gewone stervelingen te klein.

Onder die heroën bekleedt Willem van Oranje een eervolle plaats. Zijn werk is de vrijheid der Verenigde Nederlanden op staatkundig en godsdienstig gebied. Voor die vrijheid heeft hij goed en bloed veil gehad.

Tot dit punt gekomen hoor ik tegenspraak van twee zijden.

Van den ene kant roept men mij toe: „Niet voor de vrijheid heeft hij goed en bloed opgeofferd, maar uit eigenbelang, uit vuige eierzucht heeft hij gedaan, wat hij deed! Slim volgeling van de leer van Macchiavelli, ongelovig van natuur, heeft hij met duivelse scherpzinnigheid en arglist de bevolking der Nederlanden verleid om af te vallen van haar wettige vorst. Geholpen door een fanatieke secte, wier leer hij veinsde te omhelzen, heeft hij, de vloek onzer natie, een deel van het volk beroofd van de godsdienst van hun vaderen om het te werpen in de armen der ketterij, en daarna met hulp van dezen de aanhangers van de oude godsdienst onderdrukt en hun allen invloed in de staat ontnomen, om aan het hoofd van een revolutionaire groep zelf te kunnen heersen! Dit alles heeft hij gedaan, alleen zichzelf zoekend en trachtend naar de vorstenkroon zijns meesters!"

Van andere zijde klinkt het spottend: „Nu ja, hij heeft onze vrijheid bevochten, ons losgemaakt van knellende banden op staatkundig en godsdienstig gebied,

maar in die strijd heeft hij zijn eigen belang en dat van zijn huis nooit vergeten! Vooral uit zijn herhaalde verwisseling van godsdienst blijkt volkomen, dat voor hem de godsdienst slechts waarde had als middel om het volk te leiden!"

Men geeft hem zo op tweeërlei grond een plaats onder de handige egoïsten.

Tegenover de overtuiging, waarmede deze beide gevoelens telkens en telkens weer worden uitgesproken, is het niet voldoende eenvoudig te wijzen op de Archives de la Maison d'Orange,

128

dat monument voor het geslacht van Nassau, „duurzamer dan metaal". Het zou wenselijk zijn, de gansche persoonlijkheid van Willem van Oranje in haar geheel te beschouwen in verband met het werk, dat hij heeft tot stand gebracht. Maar dit zou jaren arbeids, een boekdeel vol beschouwingen vereisen.

Bepalen wij ons hier tot een der voornaamste punten, tot zijn meningen op het gebied van de godsdienst, en trachten wij na te gaan, hoe de ontwikkeling van zijn denkbeelden op dat gebied heeft plaats gehad. Onderzoeken wij, of hij inderdaad de koude egoïst was, die sommigen in hem zien. Trachten wij een blik te slaan in het gemoedsleven van de man, die de verpersoonlijking is van de opstand tegen Spanje; van de man, tegen wie alle aanvallen zijn gericht van hen, die deze strijd van hun standpunt uit menen te moeten veroordelen.

De jeugd van Willem van Oranje ontsnapt evenzeer aan onze waarneming als die van de meeste mannen van grote beteekenis. Wie zag in de jongen Duitse graaf, opgroeiend in het stille afgelegen Dillenburg, de toekomstige leider der Nederlanders? Wel bestond er een kans, dat zijn nog ongehuwde neef, prins René van Oranje, de enige vertegenwoordiger van de rijke Nederlandse tak der Nassau's, in een der vele oorlogen van zijn meester, Karel V, zou sneuvelen zonder kinderen na te laten, maar die kans kon ieder oogenblik verkeren door een huwelijk van de nog jeugdige René. Het was bovendien waarschijnlijk, dat, ingeval René kinderloos stierf, diens rijke erfenis de vader van onze Willem ten deel zou vallen en daardoor in de toekomst verbrokkeld zou worden bij verdeling onder de talrijke familie, die te Dillenburg jaar op jaar nog aangroeide. En niet alleen de geschiedschrijvers maar ook de leden der familie Nassau zelf hebben zich in latere jaren van roem weinig uitgelaten over Willem's opvoeding en prille jeugd. Het enige, wat vast staat, is, dat die op-

129

voeding zeer eenvoudig is geweest, naar de trant der Duitse vorstenzonen uit die dagen, en tevens zeer godsdienstig. Zowel zijn vader als zijn moeder, de edele Juliana van Stolberg, waren doordrongen van de gemoedelijke godsdienstzin, die toen aan vele Duitse hoven heerste: graaf Willem van Nassau behoorde evenals zijn gemalin tot de overtuigde aanhangers van Luther, al heeft hij nooit in de voorste rijen der hervormingsgezinden gestaan. Terwijl zijn broer Hendrik, de vader van de straks genoemde René, aan het hof te Brussel rooms bleef en in bijzondere dienst van Karel V ook moeilijk protestant had kunnen zijn, weigerde graaf Willem standvastig toe te geven aan alle aanzoeken om de zaak der protestanten te verlaten. Hij voedde ook zijn kinderen op in de Lutherse leer, die hij boven het Catholicisme had verkozen.

In alle opzichten groot was de verandering, die voor onze elfjarige Willem in 1544 aanbrak. De dood van zijn neef René maakte hem tot erfgenaam van de rijke goederen der Oranje-Nassau's in de Nederlanden en Frankrijk. Het schijnt wel, dat de godsdienst van zijn vader het grootste beletsel was, waardoor deze,

aan wie de erfenis toch eigenlijk toekwam, uitgesloten werd. Zelfs tegenover de jonge Willem werd in de omgeving van Karel V ernstig het bezwaar geopperd, dat hij, „zoon van een ketter", eenmaal misschien de machtigste edelman in de Nederlanden zou worden. Het is waarschijnlijk, dat dit bezwaar werd opgeheven, doordat de vader erin berustte, dat zijn jonge zoon voortaan te Brussel zou worden opgevoed, n a t u u r l i j k in de r o o m s e leer. Zo zou de erfenis ten minste niet voor zijn huis verloren gaan, waarvoor anders gegronde vrees bestond.

Men heeft deze handeling van graaf Willem zoeken te brandmerken als verraad, gepleegd ten opzichte van het Protestantisme met het oog op stoffelijk gewin. Men heeft gesproken van een capitulatie van het geweten tegenover het eigenbelang. Ik ontken niet, dat hier het eigenbelang niet geheel mag worden

130

weggecijferd. Maar vergeet men niet, dat in 1544 Protestantisme en Catholicisme nog niet zo ver van elkander afweken als thans, na meer dan drie eeuwen scheiding? Vergeet men niet, dat de landvoogdes der Nederlanden, Maria van Hongarije, die te Brussel haar broer Karel vertegenwoordigde, tot kort voor haar optreden als zodanig toenadering tot de protestantse begrippen toonde, terwijl zij de Luthers en te Antwerpen en elders zo niet openlijk duldde dan toch hen weinig lastig viel? Was juist in 1544 de hoop niet weer verlevendigd in de Duitse landen, dat men met wat toegeven van beide zijden de scheuring in de Kerk nog zou kunnen helen? Stond aan het hoofd der Protestanten, die geen scheuring wilden, niet weldra Melanchthon zelf? Kwam inderdaad niet een paar jaren later in afwachting der beslissing van het Concilie het Augsburgse Interim tot stand? Trad niet in 1538 bij de doop (volgens protestantse ritus) van de jong-geboren Lodewijk van Nassau te Dillenburg een aartsbisschop van Keulen op, die zich toch rooms noemde, al was hij niet zuiver in de leer? Het antwoord op al deze vragen wijst duidelijk aan, dat Willem van Nassau inderdaad zijn zoon niet zonder meer „verkocht", toen hij hem naar Brussel zond om er volgens de daar heersende begrippen te worden opgevoed.

En waarin bestond het Catholicisme in die dagen aan het hof te Brussel? Gaat men dit na, dan zal men bevinden, dat men er allerminst op een streng nakomen der godsdienstige plichten lette. Het hof van koningin Maria was niet dat van de infante Isabella, zestig jaren later.

Vooreerst was, naar wij reeds opmerkten, de hoofdpersoon, de landvoogdes, geen strenge roomse. Maar er was meer. De toon werd er aangegeven door een kring van jonge edellieden, die zich op feest bij feest het leven zo aangenaam mogelijk maakten, zich in weelde baadden en zich diep in de schulden staken. Woeste drinkgelagen, grof spel, buitensporige verkwis-

131

ting bij gelegenheid van de talloze bals, maaltijden en drinkgelagen waren er aan de orde. Daar hadden reeds toen de tonelen plaats, die de prins van Oranje later in zijn brieven meer aanduidde dan beschreef. Daar werd gedronken, totdat men onder tafel lag; gegeten, zolang men nog besef had om te drinken; gespeeld, totdat de steeds schraler gevulde buidel geheel was geledigd; gezongen, totdat de keel was verdroogd: getwist en gevochten, totdat de strijders in dronkenschap door elkander rolden. Men trachtte elkaar de loef af te steken in zinledige pracht. Rijke edellieden hadden een groot aantal koks in hun dienst, die de Brusselse keukens tot conservatoires voor de kookkunst maakten; zij omringden zich met een soort van hofstoet van pages en verarmde

standgenoten, die hen aanhingen als cliënten hun patroon. Men leidde er een leven, waarin verdorvenheid en verkwisting zich niet, zoals aan de latere Franse hoven, onder een mantel van elegantie en etikette trachtte te verbergen maar waarin ruwheid de boventoon voerde - een leven zonder enig zedelijk gehalte, waarin men te vergeefs zou gezocht hebben naar de veredelende invloed van godsdienst, kunst en letteren. De fijn beschaafde landvoogdes, die kunst en geleerdheid wist te waarderen, die met belangstelling de strijd der meningen in haar dagen volgde, die Luther, Melanchthon en Erasmus uit hun werken kende en zich vooral tot de laatste aangetrokken gevoelde, walgde van haar omgeving, die door het ruwe soldatenleven te velde tijdens de telkens hervatte oorlog tegen Frans I meer en meer verwilderd was. Zij verklaarde eens, dat zij, ware zij een man, niet onder de Edelen van haar hof zou willen verkeren, ja liever met de handen haar brood wilde verdienen dan zich met dat gespuis af te geven!

Wat moest er in zulk een omgeving van de godsdienst worden? Men ging te Brussel naar de mis ... omdat de landvoogdes het gaarne zag en het fatsoen het meebracht; men bad, biechtte en kruiste zich ... omdat men er aan gewend

132

was, maar zonder er bij te denken. Las men er bij uitzondering een boek, dan was het op zijn best een ridderroman vol onmogelijke avonturen van krijg en van minne, waarin de dames niet al te eerhaar en de hoeren niet te schroomvallig waren. Het liefst verlustigde men zich in de gewaagde beschrijvingen der aanvechtingen van verliefde monniken en nonnen; een enkele maal sloeg men het oog in Erasmus' werken, omdat daarin de geestelijkheid werd bespot; gewoonlijk echter bepaalde men zich tot de toen nog weinig talrijke, in meer dan een betekenis „lichte" produkten der Franse hofliteratuur.

Is er nog een breed betoog nodig om aan te tonen, dat het Catholicisme, of welke andere godsdienst ook, te Brussel geen hoge vlucht kon nemen; dat de jonge prins in zulk een omgeving moeilijk een overtuigd roomse kon worden? Het is reeds buitengewoon, wanneer er zoals hij later zeide — nog iets in hem is overgebleven van de in zijn vroege jeugd te Dillenburg hij hem gewekte gevoelens!

En hoe vroeg was hij aan die vriendelijke, ouderlijke omgeving ontrukt!

Van zijn elfde jaar af heeft prins Willem in de Brusselse wereld verkeer. De jaren, die op de vorming van het gemoed de grootste invloed plegen te hebben, waarin de geest de krachtigste indrukken ontvangt, heeft hij aan dat hof doorgebracht. Hoe velen zouden zulk een proef kunnen doorstaan zonder schade voor hun karakter en hun gemoedsleven? Is het wonder, dat wij de prins omstreeks 1560 nog horen zeggen, dat zijn gemalin zich toch niet het hoofd moet breken met die „melancholische kwestieën van den godsdienst"?

Ook hij heeft zich geworpen in de maalstroom van het Brusselse hofleven; ook hij heeft de kelk van het vermaak tot de bodem geledigd; ook hij heeft een groot deel van zijn vermogen in weelde en genot verbrast met zijn woeste tafelvrienden; ook hij heeft zich een naam, verworven onder de groote ver-

133

kwisters van het hof. Maar toch onderscheidde hij zich in één opzicht van de ruwe gasten om hem heen: zijn geest heeft hij ontwikkeld. Dat dit is geschied, heeft hij vooral te danken gehad aan Karel V en de landvoogdes. Vooral de eerste, die de kunst verstond om zijn dienaren te kiezen, had reeds vroeg de aandacht op hem gevestigd, waarschijnlijk het eerst, toen hij zich in 1545 in de

Nederlanden ophield. Hij plaatste Willem onder de leiding van een broer van de als Granvelle later zo beroemde staatsman, toen reeds als bisschop van Atrecht een man van betekenis te Brussel. Ook de bisschop zelf heeft Oranje de weg gewezen langs de kronkelende paden der staatkunde, waarin hij zulk een meester was. Van jongsaf is Oranje opgevoed in de leer, die naar Macchiavelli heet en in Granvelle een van haar grootste leerlingen bezit. Oranje heeft later getoond, dat de lessen van de meester inderdaad welbested zijn geweest: geen zet van Granvelle op het schaakbord der politiek ontging zijn kennersoog. Welk een omgeving! Welk een leerschool! En daartegenover ten goede werkend, naast de uitstekende aanleg, die hij medebracht, alleen de zwakke herinnering aan het ouderlijke huis, aan de godsdienstige opvoeding in zijn prille jeugd.

Toen hij in 1551 als kolonel van een door hemzelf bijeengebracht regiment in 's keizers dienst trad en het werkelijke leven voor hem begon in de glans der keizerlijke genade, blonk hij uit door zijn grote scherpzinnigheid en zijn kennis van oorlogszaken en staatkunde, maar van godsdienstige ontwikkeling kon geen sprake zijn. Dat verbeterde niet na zijn huwelijk met de jonge aan het hof opgevoede Anna van Buren, van wie ons weinig anders bekend is dan dat zij goed met hem leefde en hem, als de laatste telg van een aanzienlijk Nederlands geslacht, rijkdommen aanbracht. Dat verbeterde niet in het legerkamp, waar hij zich jaren achtereen ophield en, zoals ons uit zijn brieven blijkt, zich tehuis gevoelde. Dat veranderde even-

134

min na 1555, na de afstand van de Keizer, toen hij lid van de Raad van State werd, ridder van het Gulden Vlies, hoofd der financiën, straks opperbevelhebber van een leger op de grenzen van Frankrijk.

Het werd hem evenwel reeds in de eerste jaren van Philips II duidelijk, dat de staatkunde van deze vorst de zijne niet kon zijn, dat de plannen van Philips en Granvelle ten doel hadden de Nederlanden te beroven van hun politieke vrijheden en ze te regeren, gelijk Spanje werd geregeerd, in streng monarchale zin. Wij vinden hem dan ook reeds zeer spoedig in een enigszins vreemde verhouding tegenover de vorst, die hem toen nog begunstigde en zocht te winnen: hij weigert reeds nu en dan mee te werken met de regering, biedt zelf herhaaldelijk zijn ontslag aan en klaagt in zijn brieven over de handelingen van het bewind, dat meer naar de Spaanse raadslieden dan naar de Nederlandse luisterde. Toch durfde de koning hem nog niet geheel van zich vervreemden: hij trachtte zijn bezwaren uit de weg te ruimen en benoemde hem in 1559 nog tot stadhouder van de belangrijke gewesten Holland, Zeeland, Utrecht en Franche Comté, tot onderhandelaar bij het sluiten van den vrede met Frankrijk en daarna tot gijzelaar voor het nakomen der vredesvoorwaarden.

Wie herinnert zich niet het gesprek, dat de onvoorzichtige Franse koning met Willem hield over de Frans-Spaanse plannen tot uitroeiing der ketterij? Aan de waarheid van het verhaal valt bijna niet te twifelen; wel aan de betekenis, die men eraan heeft gehecht.

Men heeft namelijk beweerd, dat van deze tijd af de Prins zich tegenover de regering heeft gesteld, dat hij van deze tijd af sympathie voor het vervolgd Protestantisme heeft gevoeld.

Het zoeven aangestipte omtrent 's Prinsen toenmalige verhouding ten opzichte van de regering werpt de eerste bewering omver; de tweede wordt door zijn later gedrag, ja door zijn eigen woorden, weersproken. In zijn „Apologie" toch, het

geschrift, waarin hij zich verdedigde tegen de beweringen in het banvonniss van Philips, spreekt hij niet van een toenmalige sympathie met de leerstellingen van het Protestantisme, alleen van medelijden met de arme slachtoffers der vervolging, die weldra in de Nederlanden, zoals in Frankrijk, op grote schaal zou aanvallen. Ook hij had in zijn prinsdom Oranje de ketters laten vervolgen; in alle gevallen had hij tot nu toe, voor zover wij weten, niet het minste blijk van sympathie, zelfs van medelijden, gegeven met hen, die in de Nederlanden om het geloof waren vervolgd. Hij zal de ketters beschouwd hebben met hetzelfde oog, waarmee men hen in de hogere Nederlandse kringen over het algemeen beschouwde: óf als onruststokers, die met geweld tot rede moesten worden gebracht, óf als dwazen, die alleen moesten gestraft worden, wanneer zij te ver gingen in hun verwaasde ijver.

Toen Oranje, weduwnaar geworden, dan ook kort daarna in het huwelijk wenste te treden met de Lutherse Anna van Saksen, waren de bezwaren van Granvelle, Philips en de nieuwe landvoogdes, Margaretha van Parma, al dachten zij ook om de mogelijke invloed der vorstin op haar toekomstige gemaal, minder gericht tegen de godsdienstige dan tegen de politieke gevaren van deze verbintenis. Granvelle verklaarde zelfs in een vertrouwelijke brief aan de koning, dat hij op de rechtgelovigheid van de prins volkomen vertrouwd; de koning en de landvoogdes twijfelden er ook niet aan, te meer daar de prins zich uitputte in betuigingen van eerbied voor „notre vraie et sainte religion catholique" en beloofde, dat zijn vrouw „katholiek" zou „leven". De prins schreef in deze tijd zelfs een onderdanige brief aan de paus over de „pest der ketterij", die hij in zijn eigen prinsdom hoopte te vernietigen, raadpleegde met Granvelle over de beste middelen om dit doel te bereiken. Uit alles schijnt te blijken, dat de prins in 1560 rooms was en de landgraaf van Hessen, grootvader der jonge prinses Anna, was dan ook hevig tegen het huwelijk

gekant, omdat Oranje „de afgoderij der mis pleegde" en de vriend en leerling van zijn persoonlijke vijand, Granvelle, was.

Merkwaardig is evenwel, wat de prins tegelijkertijd aan de keurvorst van Saksen liet verklaren: „dat hij als Ridder van het Gulden Vlies nu en dan wel eens ter mis moest gaan maar dat hij toch in zijn hart Luthers was, zoals immers zijn hele familie dat geloof ijverig voorstond, dat hij immers in de ware religie was opgevoed"!! Wel verklaarde hij ook hier, dat zijn gemalin in de Nederlanden „katholiek" zou moeten „leven", dat is, zoals zijn broer en anderen, die zich daar ophielden, de uiterlijke vormen van het Catholicisme moest in acht nemen — maar de tegenspraak tussen zijn houding tegenover de protestantse vorsten en die tegenover Granvelle en Philips blijft bestaan en bevestigt onze mening, dat inderdaad de prins omstreeks 1560 al zeer weinig recht had op de naam van een godsdienstig man. Zijn godsdienst was die van de edelen aan het hof te Brussel, uiterlijke vormen zonder inhoud, die men naar den eis van het ogenblik en van de omgeving kon aannemen of loslaten.

In de Nederlanden was het geraden ze aan te nemen en wij zien dan ook de prinses van Oranje in de volgende jaren „als katholiek leven": haar kinderen, o.a. Maurits, worden katholiek gedoopt; zij gaat ter mis zo goed als de beste. En de Nederlandse regering zowel als de Kerk lieten haar en de haren ongemoeid.

De omstandigheden begonnen zich evenwel juist in die tijd sterk te wijzigen. De prins trad in vereniging met de overige Nederlandse groten steeds heftiger

tegenover het regeringsstelsel van Philips en Granvelle op; hij en zijn vrienden weigerden weldra in de Raad van State te verschijnen, zolang Granvelle in het bewind bleef; zij beklagden zich steeds luider over de kardinaal, vormden een Ligue tegen hem, zetten de bevolking tegen hem op door alle hatelijke maatregelen uitsluitend aan hem toe te schrijven, werkten hem tegen in het ge-

137

heim en in het openbaar; zij dreigden zelfs al hun posten neer te leggen, als de koning zijn minister niet ontsloeg. Vooral de kwestie van de oprichting der nieuwe bisdommen wisten zij ten nadele van de kardinaal, die er geen schuld aan had, te exploiteren evenals de vrees der Nederlanders voor invoering der Spaanse Inquisitie.

Tot de geliefkoosde plannen der regering behoorde een krachtig optreden tegen de veldwinnende hervormingsbegrippen op godsdienstig gebied; de oppositie daarentegen nam een zeer gematigde houding aan tegenover de Calvinisten, wier aantal na de vrede met Frankrijk sterk vermeerderde, en werd steeds verder in die richting meegesleept. Langzamerhand werd tegenover de vervolgingszucht der regering de eis der edelen : matiging der strenge plakkaten! De eerste stap tot de gehele afschaffing der bloedordonnantien was daarmee gedaan, gedeeltelijk uit staatkundige overweging, gedeeltelijk misschien ten gevolge van die algemeen menselijke karaktertrek: het medelijden met ongelukkige vervolgd. Granvelle werd eindelijk genoodzaakt zich terug te trekken en in de aanvang van 1564 konden de edelen zich meester van de toestand rekenen. Maar de koning bleef vasthouden aan het eenmaal opgevatte plan, de Nederlanden tot een absolute monarchie te maken zoals Spanje. De edelen, die met de staatsmachine van Granvelle moesten werken, daar de koning weigerde de regering naar hun wenschen te hervormen, stonden weldra weer tegenover de staatkundige richting van de landvoogdes en de trouwe volgers van de koning. En terwijl zo de regering te Brussel, in zichzelf verdeeld, steeds zwakker werd, nam de godsdienstige gisting in de Nederlanden hand over hand toe, door de spoedig weer evenals vroeger ontevreden edelen zo niet rechtstreeks in de hand gewerkt dan toch niet tegengegaan.

Oranje en de zijnen trachtten gebruik te maken van de onrustige stemming der bevolking om de regering te dwingen de Staten-Generaal bijeen te roepen, de afgevaardigden der ge-

138

westen, die zouden beraadslagen en over de plakkaten en over de staatkundige bezwaren.

Tegelijk begonnen zij in te zien, dat de beweging op godsdienstig gebied toch meer betekende dan zij vroeger hadden gemeend. Zij trachtten tegemoet te komen aan den wens, die zich in Noordelijk- en Midden-Europa, ook in de Nederlanden, steeds luider deed horen: dat men de katholieke Kerk zou verbeteren. Terwijl op het Concilie van Trente de eisen der protestanten onvoorwaardelijk werden afgeslagen, wilden zij nog eenmaal een poging wagen om Protestantisme en Catholicisme in één kerk te verenigen: in de zomer van 1563 en in 1564 werden te Brussel en Breda door Oranje en anderen samenkomsten gehouden met godgeleerden uit Frankrijk en Duitsland, die tot zulk een vereniging wilden meewerken. Het waren idealen, opgekomen in de hoofden van gemoedelijke theologen, eindelijk ook doorgedrongen tot de wuffe kringen van het Brusselse hof; idealen, die ook in onze tijd nog ver zijn van de werkelijkheid, maar toen misschien nog meer kans op vervulling aanboden bij de

nog niet zo grote afstand tussen de verschillende Kerken. De gematigde en geleerde Baudouin speelde een hoofdrol in deze dingen. Hij, die reeds in Frankrijk bekend was door zijn pogingen om de Hugenoten en Katholieken te verzoenen, werd tot hoogleraar te Douai verheven en stelde zich met de invloedrijkste personen in de Nederlanden in betrekking. Zelfs Viglius wanhoopte niet aan het slagen van deze pogingen, evenmin als de talrijke juristen en ambtenaren, onder de regering van koningin Maria in dienst getreden, die te Leuven en elders nog in de dagen van hun opleiding de herinnering aan Erasmus hadden gevonden — het geslacht der jongere tijdgenooten van die grote middenman.

Deze ook door de prins gedeelde neigingen wijzen op een verandering, die in hem was geschied. Terwijl wij hem nog in 1560 onverschillig in godsdienstzaken vonden, zien wij hem

139

thans niet alleen doordrongen van de waarheid der mening, dat de godsdienststrijd van zijn dagen een grote staatkundige betekenis had, en bemerken wij niet slechts, dat hij, de staatsman, ook de godsdienst als een factor in zijn staatkundige berekeningen opnam; maar er is meer: de prins hoort met belangstelling aan, wat er voor de verschillende meningen te zeggen valt; hij tracht mee te werken om ze tot overeenstemming te brengen; hij zoekt met anderen mee naar de eenheid in de verscheidenheid van die meningen.

Wat kan de oorzaak geweest zijn van deze verandering? Met grote waarschijnlijkheid kunnen wij aannemen, dat de gebeurtenissen van omstreeks 1560 in Frankrijk, waar de Hugenoten toen krachtig optraden, hem het eerst de staatkundige betekenis van de godsdienststrijd levendig hebben doen gevoelen: die strijd toch hadden de tegenstanders van Granvelle spoedig met levendige belangstelling gadeslagen. Aan de andere zijde kan ook de zich ontwikkelende kracht van het Nederlandse Calvinisme zijn scherpziend oog niet zijn ontgaan. De prins heeft tusschen 1560 en 1564 de machtige invloed ondervonden van de grote vraagstukken, die om hem heen zich steeds meer op de voorgrond plaatsten; de toestand der hem omgevende maatschappij kon hem, de scherpzinnige opmerker, niet verborgen blijven. En waarom zouden wij de invloed van zijn broer Lodewijk, die zich sedert 1556 bij hem ophield, van de herhaalde bezoeken van zijn familie uit Dillenburg, van de omgang met zijn overige Duitse verwanten, vooral sedert zijn huwelijk veel drukker, geheel willen wegcijferen? Waren deze invloeden juist niet door de ver vooruitziende Granvelle reeds als het gevaarlijkste gevolg van 's prinses huwelijk aangeduid? Het is moeilijk juist te bepalen, hoe ver die invloeden gingen, maar, dat zij enige kracht gehad hebben, is niet vreemd. Vooral geldt dit ten opzichte van graaf Lodewijk, aan wie welonderrichte personen de in latere jaren gevolgde bekering van de prins toeschrijven.

140

Men mene daarom niet, dat Oranje toen reeds degene was, waarvoor de Calvinistische bevolking hem begon te houden: dat hij reeds protestant kon genoemd worden en slechts wachtte op de gelegenheid om zich als zodanig te verklaren! Neen, nog op het einde van 1565, toen de koning aandrang op invoering der streng roomse besluiten van het Concilie van Trente en op de handhaving van de bloedplakaten, klonk het van zijn lippen aan het einde van een zelfs volgens zijn vijanden vurige en welsprekende rede tegen het regeringsstelsel van de konings, in een vergadering van de Raad van State: „Ik

ben katholiek en wil niet afwijken van het Catholicisme, maar kan desniettemin niet goedkeuren, dat koningen naar hun eigen wil en bevel de godsdienst der mensen beperken binnen de grenzen, die zij verkiezen te bepalen." Dit is de edele taal der gewetensvrijheid, die hij het eerst in de opperste Nederlandse raadzaal heeft laten horen. Hij heeft het eerst met open vizier de strijd aangeboden voor dat kostbare kleinood, de roem van onze staat in de dagen, toen bijna nergens in Europa gewetensvrijheid heerste.

Zo was hij onder de indruk der snel elkaar opvolgende gebeurtenissen ook in korte tijd van onverschilligheid tot belangstelling in godsdienstzaken gekomen: uit de belangstelling had zich de ijver voor gewetensvrijheid ontwikkeld, gedeeltelijk in samenhang met zijn geheel politiek stelsel, gedeeltelijk als gevolg van zijn gematigde natuur, die een afkeer had van alle overdrijving, in welke richting ook, gedeeltelijk ook door de invloed van een gewijzigde omgeving.

Wij zouden hier de gebeurtenissen van 1565 en de volgende jaren uitvoerig moeten nagaan, wilden wij aantonen, hoe de tegenstelling tussen de groten en de koning steeds scherper werd; hoe een deel van de driftige jonge adel zich door het Compromis aaneensloot en Oranje er vooral door de invloed van Lodewijk in slaagde dat Verbond tegen te houden op de baan der revolutie, waarop het zich dreigde te begeven;

141

hoe de Calvinistische stroming in de lagere volksklassen altijd sterker werd; hoe de koning te Madrid tegenover al die onrustbarende verschijnselen, waarvan hij de betekenis niet inzag, steun zocht in een staatkunde van uitstellen, van „gaan met looden voeten", zoals zijn geliefkoosde uitdrukking luidde. Maar dit zou ons te ver leiden. Genoeg zij het, er op te wijzen, dat de prins in de loop van die jaren steeds nauwer in aanraking kwam met de leiders der snel aangroeiende volksmenigte, die allereerst riep om hervorming op godsdienstig gebied en in de zomer van 1566 in een hoogst bedenkelijke gisting geraakte. Mannen als Marnix van St. Aldegonde, Nicolaas de Hames, Gilles le Clerq en andere vurige hervormingsgezinden vinden wij reeds in 1565 met de prins in betrekking te Breda, waar de prinselijke familie in de regel verblijf hield, of te Brussel, waar het paleis van Nassau het brandpunt der staatkundige oppositie was. Wij weten, dat Marnix toen, als het ware onder de ogen van de prins en in zijn bescherming, te Breda was gevestigd. De prins, het hoofd der oppositie tegen het regeringsstelsel, werd in de ogen der grote schare de man, van wie men verbeteringen wachtte op ieder gebied, tot wie men opzag om redding tegenover de gevreesde voornemens der regering te Madrid.

Men schreef hem onder de schamele gemeente en zelfs onder de burgerij plannen toe, die hij onmogelijk kon koesteren. Toen hij in Juli te Antwerpen kwam om in die belangrijke koopstad de rust te bewaren, riep men elkander toe: „dat is de man, die ons de Augsburgse Confessie komt brengen!" Vooral de Luthers hoopten op hem, wiens familie immers geheel Luthers was, wiens broer Lodewijk, toen ijverig Lutheraan, mede aan het hoofd der verbonden edelen stond. Men beschouwde hem reeds als een geheim Lutheraan, die slechts wachtte op de gelegenheid om zich te kunnen verklaren.

Inderdaad moet in deze tijd voor hem het Lutheranisme steeds groter betekenis hebben verkregen, zijn overgang tot

142

het Protestantisme zich hebben voorbereid in zijn geest. Niet tot het Calvinisme gevoelde hij zich nog aangetrokken; vooral niet tot het Calvinisme, zoals het zich

in de Nederlanden vertoonde. Was het in Frankrijk, van waar het hierheen was overgebracht, nog enigszins aristocratisch gekleurd, al waren de republikeinse denkbeelden van vele van zijn belijders geenszins te miskennen, in de Nederlanden was het zeer bepaald de godsdienst van de lagere volksklassen en had hier, in het land van het Anabaptisme, een veel democratischer tint gekregen. Er was in het Nederlandse Calvinisme nog veel, wat herinnerde aan het Anabaptisme, waarvan het in veel opzichten als een voortzetting is te beschouwen. De gisting, die zich omstreeks het voorjaar van 1566 in de Nederlanden openbaarde, leek dan ook zeer sterk op die van 1533 tot 1535, die tijdens de tragische gebeurtenissen te Munster haar toppunt had bereikt. De houding van de meer vermogenden en meer ontwikkelden tegenover deze stemming der armere en lagere standen was over het algemeen zeer voorzichtig en de afkeer der meer vermogende klassen, jegens het met anarchie dreigende Anabaptisme zeer merkbaar, was tegenover het Calvinisme wel niet zo sterk maar viel daarom toch niet te ontkennen. Vooral de hoge adel, waartoe de prins met al zijn hart behoorde, zag in het Nederlandse Calvinisme iets dorperlijks, dat in het Franse Calvinisme minder viel op te merken.

Het Calvinisme, hoewel minder radikaal dan de leer der Wederdopers, ging ook voor vele hervormingsgezinden nog veel te ver en vooral in Duitsland stonden de Lutheranen met de Calvinisten op een gespannen voet.

Hoopte de prins voor zijn staatkundige plannen op de steun der vermogende burgerij en op Duitse hulp, dan was iedere openlijke toenadering tot het Calvinisme dus reeds een fout; ook al ware de Prins toen reeds geneigd geweest om Calvinist te worden, hij zou zich uit een staatkundig oogpunt wel tweemaal hebben bedacht, eer hij zich openlijk als zodanig had gedragen.

143

De gebeurtenissen in de nazomer van 1566 werkten niet mee om zijn tegenzin tegen deze leer te verminderen; de beeldenstorm was hem even onaangenaam en voor zijn plannen even schadelijk, als die volksbeweging de Lutheranen vrees voor een herhaling van de Munsterse ongeregelheden inboezemde. Ook Oranje heeft daarom zijn best gedaan om na die uitbarsting der volkswoede de rust te herstellen, al trad hij minder heftig tegen de oproermakers op dan Egmont en anderen, die, gedeeltelijk uit godsdienstijver, gedeeltelijk om de regering aangenaam te zijn, met grote gestrengheid te werk gingen. Hij heeft getracht in Duitsland en elders de ongunstige indruk van de beeldenstorm weg te nemen door hem, wat met de waarheid overeenkwam, te wijten aan het door onvoorzichtige predikers opgeruide gepeupel.

Wat hij in de herfst van 1566 onder al die beslommeringen heeft ondervonden, heeft eindelijk in zijn gemoed de doorslag gegeven; hij heeft zich bij de Lutheranen wel nog niet openlijk maar toch in het geheim aangesloten.

Reeds in zijn brieven van September en October is veel, wat doet vermoeden, dat de prins weldra de Lutherse leer zal omhelzen. In November 1566 schrijft hij eindelijk aan de landgraaf van Hessen, zijn verwant, een brief, waarin hij hem om raad vraagt in de gewetenszaak: of hij de Koning zijn Lutherse gevoelens schriftelijk zal kenbaar maken en tegelijk op godsdienstvrijheid voor de Lutheranen zal aandringen, dan wel, of hij uit een politiek oogpunt nog langer zijn ware gezindheid zal verbergen.

Merkwaardige bekentenis! Wat er zijn moge van 's prinsen langdurige aarzeling en tweestrijd, in November 1566 is hij ongetwijfeld Lutheraan.

Wie zal uitmaken, wat in zijn geest meer invloed heeft gehad op deze bekering, de staatkunde of de innerlijke overtuiging? Ik voor mij, wijzende op de kentering, sedert 1564 in 's prinsen

144

houding tegenover de kwesties van de godsdienst merkbaar, houd mij verzekerd, dat inderdaad de staatkunde invloed gehad heeft op zijn toenmalige houding, maar meer een belemmerende dan een aandrijvende: de Prins heeft in de zomer en het najaar van 1566 gearzeld de in zijn binnenste gerijpte overtuiging te uiten uit vrees voor 's konings ongenade en de daaruit voortspruitende gevolgen voor zijn eigen staatkundig stelsel in de Nederlanden; dit toch zou met zijn verwijdering uit zijn hoge waardigheden — het te duchten gevolg van zijn openlijke verklaring — onvermijdelijk het onderspit hebben gedolven tegenover de plannen der regering. Zeer zeker heeft zijn broer Lodewijk, als altijd zijn vertrouwde, de man, die voor hem met de Duitse vorsten correspondeerde, die zich juist in deze tijd zeer sterk met de godsdienstige kwesties en verschillen bezig hield, invloed op zijn denkwijze gehad. Het is echter wederom onmogelijk juist te bepalen, hoe ver die invloed is gegaan.

Wanneer wij letten op de houding van de prins na November 1566, dan is het duidelijk, dat hij zich niet aan de koning heeft verklaard. Hij heeft volhard in zijn vroeger gevolgde politiek en zich op de achtergrond gehouden, de loop der dingen afwachtend, de regering, die hem niet wilde ontslaan, voor het uiterlijke steunend, maar ook met de ontevreden en de betrekkingen aanhoudend. De regering dacht niet anders dan dat hij zich aan het hoofd van een gewapend verzet zou stellen. Niet alleen de regering, ook de ontevreden zelf hebben dit van hem verwacht. Maar Oranje had reeds spoedig gezien, hoe weinig innerlijke kracht de partij van verzet nog bezat. Slechts onder één voorwaarde wilde hij de opstand beginnen dat Egmont over te halen zou zijn met hem tegenover de regering op te treden, met hem de strijd te aanvaarden. Zonder Egmont, dit wist hij, had een opstand in de Nederlanden geen kans van slagen; met de populaire krijgsman had hij de kamp durven beginnen. Maar Egmont weigerde herhaaldelijk met hem samen te werken en, bij de kans, dat de held van

145

St. Quentin zich voor de regering zou verklaren, weigerde Oranje zich bloot te stellen aan de bijna onvermijdelijke nederlaag.

In deze dubbelzinnige positie heeft hij zich nog tot in April in de Nederlanden gehandhaafd, heeft hij de aanvankelijke en door hem vooruitgeziene nederlaag der Calvinisten bijgewoond en daarna, uit vrees voor de plannen der reeds zegevierende regering tegen zijn persoon, de wijk genomen naar Duitsland, toen ook zijn laatste hoop was verijdeld om met hulp van Egmont en andere Groten een krachtige oppositie te vormen.

Men achtte zijn rol in de Nederlanden uitgespeeld.

Vijf jaren van ballingschap zijn gevolgd, bange jaren, waarin huiselijk leed gepaard ging met slagen, die zijn vermogen, zijn huisgezin, zijn eer troffen. De vrouw, met wie hij zich in 1561 had verbonden, was gebleken hem onwaardig te zijn. Wel verre van hem tot het Protestantisme over te halen, gelijk de landvoogdes had gevreesd, toen zij haar nog niet kende, had zij zich voortreffelijk geschikt in het zogenaamde Catholicisme van het hof; zij had zich geworpen in de stroom der vermaken; lichtzinnig en verkwistend, tevens driftig en wrevelig van humeur, had zij de Prins allerlei onaangenaamheden berokkend.

De ballingschap bracht geen verbetering aan. Zij verweet haar man zijn ongeluk, dat haar van de glans van het Brusselse hof beroofde, bood Alva aan zich van haar echtgenoot af te scheiden en naar Brussel terug te keren; liet zich in met een minnaar, de vader van de beroemde schilder Rubens, toen balling als zij. De ontrouw werd weldra ontdekt; hevige huiselijke twisten zijn gevolgd, die zijn uitgelopen op een feitelijke scheiding; zij is steeds dieper gezonken, heeft troost gezocht in de beker en is eindelijk (als een) krankzinnig(e) gestorven, toen de Prins reeds een waardiger gezellin had gevonden in de edele Charlotte de Bourbon.

146

Ook andere zware rampen troffen Oranje. Zijn oudste zoon werd hem ontrukkt om in Spanje te worden opgevoed. En zijn fortuin? Welk Nederlander kent niet de veldtochten van 1568 en 1572, beiden met zoveel bezwaren begonnen en met totale mislukking geëindigd? Welk Nederlander weet niet, dat niet alleen de Prins maar ook zijn broers hun vermogen daarin hebben zien versmelten? „Vana sine viribus ira!” (de toorn van de zwakke is ijdel!) kon Granvelle na de tweede veldtocht uitroepen zo goed als na de eerste. En niet alleen 's Prinsen vermogen, ook zijn naam als veldheer heeft gevoelig geleden tegenover de meesterlijke tactiek van zijn tegenstander, die het geheim van zijn zwakheid doorgrondde. Rampvolle jaren, wier nagalm nog in het „Wilhelmus” klinkt!

Juist in die jaren moeten wij de eerste sporen zoeken van de latere nieuwe omkeer in zijn meningen op godsdienstig gebied.

Zien wij hem reeds in 1568 met Calvinistische predikers in zijn omgeving te velde trekken, nog stootte het Calvinisme, welks uitspattingen alleen hij tot nog toe voornamelijk had gezien, hem tegen de borst. Het einde van zijn eerste veldtocht bracht hem echter in aanraking met de Hugenootse legers in Frankrijk, waar hij het Calvinisme nader kon leren kennen in zijn kracht. Hij verkeerde er gedurende een klein jaar, van November 1568 tot het einde van September 1569, met edele Hugenoten als Coligny, Mornay en La Noue, onder geloofshelden, die goed en bloed veel hadden voor hun overtuiging. Hij zag er de godsdienstoorlog van zijn vreselijke maar ook van zijn goede zijde. Wanneer er toen nog iets in hem is geweest van geringschatting voor het geloof in het algemeen dan moet hij hier die nawerking van het Brusselse hofleven het laatst hebben gevoeld. Hij zag er een heel leger vóór de strijd op de knieën biddend om de zege, ernstig en gelovig zich verenigend in het gebed tot de Heer, die zij als hun God, hun bijzondere beschermer, loofden met het vrome

147

psalmgezang van Marot. Hier zag hij, wat hem in 1566 als ideaal voor de ogen had gezwefd: gans een volk strijdend voor de gewetensvrijheid, zo goed als voor de vrijheid op staatkundig gebied.

De vrijheid der Nederlanden is alleen met en door het Calvinisme te verkrijgen! Dat werd daar in Frankrijk meer en meer zijn overtuiging. Hij begreep daar, dat hij de zaak der vrijheid, die tevens geheel de zijne geworden was, in de Nederlanden kon redden alleen door zich als Calvinist aan het hoofd der Calvinisten te stellen. Van dezen tijd af vinden wij hem dan ook in nauwe betrekking met de Hoilandse Calvinisten, die hem heimelijk met geld begonnen te steunen in zijn pogingen om een nieuw leger bijeen te brengen; de bekende Leidenaar Van der Werff en vele andere gevluchte Calvinisten dienden als tussenpersonen tussen de Prins en hun geloofsgenooten, die nog in het vaderland gebleven waren.

Toch heeft hij ook bij de tweede tocht, die van 1572, nog niet dadelijk de aangewezen weg ingeslagen, wel wetend, dat hij als Calvinist niet meer op hulp der Duitsers zou kunnen rekenen, een hulp, die hij nog voor een welslagen onontbeerlijk achtte. Hij toonde echter reeds duidelijk, dat zijn afkeer van de Calvinisten was verdwenen: Marnix, de vurige Calvinist, was de vrouwde, die hij naar Holland zond om de opstand in het gewest te organiseren.

Maar toen ook de tweede tocht was mislukt en zijn leger was uiteengegaan; toen de Bartholomeusnacht alle hoop op hulp van de koning van Frankrijk de bodem had ingeslagen; toen Mons zo goed als verloren was, van waar hij de Franse Calvinisten de hand had kunnen reiken; toen alles voor goed voorbij scheen en zijn vijanden juichten over zijn naderende val; toen heeft hij de wijk genomen naar de moedige bevolking aan de lage landen bij de zee, die voor geloof en vrijheid de wapenen had opgevat, vertrouwend op zijn hulp. In November 1572 verscheen hij te Enkhuizen om er, gelijk hij zeide, God's wil af

148

te wachten en er desnoods een eerlijk graf te vinden. Met de Calvinisten wilde hij in Holland te gronde gaan of met hen de vrijheid bevechten.

Langzamerhand begreep hij het volkomen: de enige kans om zijn doel te bereiken was gelegen in een gehele toewijding aan het Calvinisme. Toch heeft het nog een jaar geduurd, voordat hij feitelijk de groten stap deed en naar de Calvinistische leer ten Avondmaal opging. Wat kan hem zo lang nog hebben weerhouden? Misschien het gewicht der verschilpunten tussen Lutheranisme en Calvinisme? Het is niet waarschijnlijk, dat een man als hij, wiens ideaal reeds jaren vroeger een vereniging van Catholicisme en Protestantisme was geweest, voor wier de geloofsvorm op zichzelf zo weinig gewicht in de schaal legde, zich door dit bezwaar zou hebben laten weerhouden. De Calvinist en de Lutheraan verschilden toen veel minder dan nu en de gematigden van beide partijen, tot welke men de Prins toch zeker wel mag rekenen, weken al zeer weinig van elkaar af, even weinig als van de gematigde Katholieken, waaronder er velen waren, die, gelijk de Groten in 1563 en 1564, de besluiten van het Concilie van Trente niet billijkten. Hoe vele gematigden van alle partijen hebben niet in de 16de eeuw, gelijk nog in de 17de, gewankeld op de grenzen der verschillende godsdienstige meningen!

Of was het nog altijd de hoop op steun van Duitse zijde, die hem weerhield? Mij schijnt met de heer Groen van Prinsterer dit een ernstige reden toe. Eerst toen de Prins na allerlei teleurstelling deze hoop liet varen; eerst toen hij na de val van Haarlem, als de zaak der vrijheid dreigde te gronde te gaan, niet meer mocht aarzelen om zich, geheel aan het Calvinisme te geven; eerst in die geweldige crisis van de opstand tegen Spanje is hij over alle bezwaren heengestapt en heeft in October 1573 openlijk het Avondmaal der Calvinisten bezocht.

Van deze tijd af is de Prins onafscheidelijk verbonden aan de Calvinistische bevolking, die hem reeds vroeger met geest-

149

drift had begroet als de nieuwe Makkabeër, de godsgezant, die het nieuwe Israël kwam redden uit de klauwen van de boze vijand.

Maar niet alleen de vurige Calvinisten, die de lucht deden weergalmen van hun verwensingen tegen al wat katholiek was, erkenden hem als hun leider; de gematigde hervormingsgezinden, tot wie hij zich het meest aangetrokken gevoelde, rekenden op hem zo goed als de gematigde Katholieken in Holland.

Beide nuances van gematigden begrepen, dat een overwinning van Spanje niet alleen de vrijheid op godsdienstig gebied maar ook de politieke vrijheid van Holland zou vernietigen. Tot die gematigden behoorde de Prins van natuur; niets was er ooit in hem van de blinde Calvinistische geloofsijver, die alles, wat naar Catholicisme zweemde, verafschuwde met bittere haat.

Als staatsman mocht hij aan de ene zijde die gematigden niet van zich vervreemden, tot welke de grote meerderheid der bevolking en bijna alle regenten behoorden. Als staatsman begreep hij aan de andere kant, dat een taai volhardend verzet nooit te wachten is van de zijde van een gematigde partij doch dat een revolutie als die, welke in Holland was uitgebroken, vooral haar kracht tot tegenstand moest zoeken bij de vurige menigte, die liever wilde sterven dan toegeven in de zaak van het geloof; hij zag in, dat, zolang de vijand nog in Holland was, op de vurige Calvinisten vooral de hoop der vrijheidsvrienden moest berusten.

In deze dubbelzinnige positie, middenin geplaatst tussen de Calvinistische drijvers, de Katholieken en de gematigde hervormingsgezinden, heeft de Prins vooral in de eerste jaren van de strijd moeilijke dagen gekend. Veel moest hij door de vingers zien, wat streed met zijn gevoelens. Met deernis moest hij het lot der Gorkumse martelaren, der door Sonoy gepijnigde Noord-Hollandse Katholieken beschouwen, zonder veel voor hen te kunnen doen uit vrees van in de kritieke omstan-

150

digheden, waarin Holland verkeerde, de vurige Calvinisten te verbitteren. Zonder verschoning moest hij meermalen optreden tegen hen, wier verstandhouding met de vijand of wier zwakheid in ogenblikken van gevaar hen in de ogen der drijvers tot misdadigers had gemaakt. Slechts zelden heeft hij de euveldaders kunnen straffen, wanneer zij in de geest der drijvers handelden. Lumey was niet de enige, die verdiend had ontzet te worden uit de waardigheid, die hij door zijn onmenselijkheid had onteerd.

Bewonderen moet men de man, die, in de chaos bijna alleen staande, de partijen wist bijeen te houden, de verbitterden wist te verzoenen, de ontmoedigden een hart onder de riem te steken, de onwilligen wist te bepraten, de ijverenden in toom te houden. Dat alles is hem gelukt en meer dan dat. Te midden van de woedende strijd heeft hij daar in het Prinsenhof te Delft, omgeven door de mijnen van het verraad, belaagd door moordenaars, gepijnigd door lichaams- en zielesmart, soms in schijn door allen verlaten, nooit gewanhoopt, maar in vast vertrouwen op God met bewonderenswaardige kalmte voortgewerkt aan de schone taak, die hem was ten deel gevallen. Hij heeft orde gebracht in de verwarring, met hulp van zijn broers en vrienden bondgenooten en beschermers gezocht voor het door de lange wanhopige strijd afgematte hoopje volks, dat hem ter zijde stond.

In die jaren heeft hij zich de eernaam verworven, die op zijn grafteken prijkt, die van Vader des Vaderlands. „Vader Willem“, „Willem-vader“, dat is de echt-Hollandse naam, waarmede het Hollandse volk zijn lieveling heeft geëerd, het volk, dat in hem niet de listige „Zwijger“ maar de populaire volksheld zag, begaan met zijn noden, bekend met zijn behoeften.

Welk een innige betrekking spreekt er uit die naam van „vader“, hem van alle zijden toegeroepen, als hij zich te midden der juichende bevolking vertoonde! Welk een man moet hij

151

geweest zijn, die zich in die mate de liefde van een volk heeft weten te verwerven; die, in zulke omstandigheden geplaatst, die liefde heeft weten te behouden!

Of zou ook daar de huichelaar, aan wie men ons wil doen geloven, met de heiligste gevoelens hebben gespeeld? Welk een voorstelling dient men zich te maken van de menselijke natuur om tot zulk een monsterachtige stelling te kunnen komen!

Maar, bepalen wij ons tot de zaak, die wij wensten te bespreken, tot de ontwikkeling van zijn godsdienstige denkbeelden. „Kaal en Calvijnsch", zoals hij zich schertsend noemde, is hij tot zijn einde gebleven. Of zou het alles wederom leugen zijn, wat op zo menige bladzijde in zijn brieven is te lezen en in veler oog getuigt van zijn innige godsvrucht? Zou het huichelelarij zijn, wat hij schreef van zijn vertrouwen op de Almachtige in dagen van strijd, van levensgevaar, van moedeloosheid, zo goed als in ogenblikken van triomf en van zege? Zou het veinzerij zijn, wat uit zijn pen vloeide in die brieven aan zijn meest vertrouwde vrienden, aan zijn vrome moeder, aan zijn broers? Men zou aan hen, die dit willen beweren, kunnen vragen aan te willen tonen, waar in zijn uitingen de overdrijving ligt, die bij zulk een valsheid zeker niet zou zijn uitgebleven? En waar zij moeten erkennen, dat die in dat geval natuurlijke overdrijving van godsdienstige uitingen en vrome betuigingen inderdaad niet in de brieven van de Prins te vinden is; waar zij zich voor de zoveelste maal op de duivelse slimheid en handigheid van de Prins ook hierin zouden willen beroepen; daar zou men wel wederom de vraag mogen stellen: zondigt zulk een beschouwingwijze niet door het overschrijden van de grenzen van het natuurlijke, van het mogelijke? Ik voor mij acht zulk een monster, als dan de Prins geweest zou moeten zijn, een psychologische onmogelijkheid en tart iedereen in de geschiedenis der mensheid een tweede voorbeeld van zulk een huichelarij aan te wijzen!

152

Moeilijke dagen heeft de Prins gekend ook na 1576, toen Holland zo goed als bevrijd was. Ook in zijn laatste jaren nog, vooral in 1578 en 1579 in het Zuiden, heeft hij met bewonderenswaardigen tact getracht tussen de partijen door te zeilen; de Gentse Calvinisten wisten er van te spreken, hoe hij, gematigd als altijd, niet wilde toegeven aan hun onberaden ijver tegenover de katholieken. Maar zijn positie was daar in het Zuiden nog veel moeilijker dan in Holland, want hij had er, behalve met zijn onbesuisde geloofsgenoten, „brooddronken en moedwillige kinders", zoals hij ze in zijn Apologie noemt, ook te kampen met de naijver van zijn standgenoten en de weerzin der ijverige Katholieken, dáár veel talrijker dan in Holland. Daarbij kwam, dat in het vijandelijk leger een genie optrad, Alexander van Parma, zijn meerdere op het slagveld, bijna zijn gelijke in de staatsmanskunst. Tegen al die machten, nog versterkt door het verraad van de bondgenoot, die hij tot zich had geroepen — van Anjou — heeft hij de strijd in het Zuiden moeten opgeven en zich na 1579 voornamelijk moeten bepalen tot het Noorden des lands.

Daar heeft hij nog vijf jaren lang de kamp volgehouden, nu en dan teleurstelling ontmoetend, vijandschap aantreffend, waar hij vriendschap hoopte te vinden, maar krachtig de vaan der gematigdheid omhoog houdend, al geboden de omstandigheden in de verhouding tot de katholieke inwoners soms een ogenblik afwijking van de gewone weg ten einde de gunst der Calvinistische bevolking niet te verliezen. Menigmaal hebben van de Calvinistische kansels tegen hem en zijn familie verwensingen weerklonken. Menigmaal heeft hij van zijn eigen partijgenoten de smaad geleden, die in onrustige tijden het deel der

gematigden is. Menigmaal heeft men hem — en niet alleen van de kansels maar ook in de raadzalen — openlijk beschuldigd van sympathie met het katholieke geloof, vooral toen hij zich vastklemde aan de hoop op een alliantie met het machtige katholieke Frankrijk. Wat heeft hij niet moeten

153

horen over zijn verdediging van het bondgenootschap met Frankrijk, zelfs na het verraad van Anjou! Wat heeft de laatste van zijn gemalinnen, de jonge Louise de Coligny, niet moeten lijden wegens haar Franse afkomst, haar Franse levenswijze, haar Franse sympathieën!

Nooit echter heeft hij zijn standpunt verlaten. Met schijnbaar bovenmenselijke zielsrust, vroom van geest, verdraagzaam jegens de dwalenden, sterk jegens de drijvers, heeft hij volhard tot het einde, stervend met op de lippen een zucht, die hem tot eer strekt — het waardige afscheidswoord ener edele ziel:

„Mon Dieu, Mon Dieu, aie pitié de mon âme et de ce pauvre peuple!"